

OSMANLI KAYNAKLARINDA VE MODERN TÜRK TARİHÇİLİĞİNDE OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ (XVI.-XVII. yüzyıllar) *

AHMET YAŞAR OCAK

GİRİŞ

Anadolu ve İran: İki büyük medeniyetin, iki büyük kültürün vatanı olan bu topraklar, antik devirlerden XVII. asrın neredeyse sonlarına kadar birbirleriyle savaştılar. Lidyalılar ve Persler; İskender ve Dara; Romalılar ve Sasaniler; Anadolu Selçukluları ve Moğollar, İlhanlılar; Osmanlılar ve Timurlular ve nihayet Osmanlılar ve Safevîler. Bu savaşların bazılarının sonunda İran Anadolu'yu istila etti.

XVI.-XVII. asır Osmanlı-Safevî mücadeleleri, işte bu uzun çatışmalar tarihinin son perdesiydi. Bu mücadeleler, İslâm tarihinin genel seyri içinde bir mânada, Sünnîlik-Şîîlik rekabetinin teolojik boyuttan siyasî boyuta intikal eden çok mühim bir safhasını teşkil ettiği kadar, Osmanlı tarihinin de en önemli dönemlerinden birini meydana getirir. Aslında Osmanlı-Safevî münasebetleri, Osmanlı hanedanı ile Safevî hanedanı boyutunda, Safevî Devleti'nin 1501'de fiilen kuruluşundan daha eskiye gitmekle beraber, devletlerarası statüde bu zikredilen tarihte başlamış sayılabilir. Yuvarlak hesapla XVI. asır iptidalarında başlayan bu münasebetlerin tarihi, kendi hakimiyet sahalarında dönemlerinin en parlak iki medeniyetini yaratan bu devletlerin, XVII. asırda Kasr-ı Şirin muahedesini imzalamalarına kadar sürekli bir çizgi takip eden sıcak çatışmalar tarihidir. Bu sıcak çatışma süreci, henüz çok genç yaşta İran tahtına geçerek, sufi bir tarikatı bir devlete

* Bu yazının aslı, Türk Tarih Kurumu ile Şehid Ayetullah Behiştî Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından 14-17 Şubat 2002 tarihleri arasında Tahran'da yapılan "Tarihte İran-Türk Münasebetleri" isimli sempozyuma sunulmuş bildiridir.

Söz konusu sempozyum bildirilerini ihtiva eden *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1* isimli kitapta farsça çevirisi ile birlikte yayımlanmıştır (Ekim 2002, ss. 117-132). Ancak bu defa orada bulunmayan bazı hususlar eklenmiştir.

dönüştürmek gibi, o zamana kadar dünya tarihinde eşi görülmedik bir hadiseyi gerçekleştiren Şah İsmail-i Safevî'nin, Osmanlı topraklarına yönelik faaliyetleriyle başladı.

Bu iki müslüman devlet arasındaki rekabet ve çatışmanın seyri, o zamanlar başta Memlûklüler olmak üzere hem İslâm, hem de Batı Hıristiyan dünyasında çok yakından takip ediliyor, dolayısıyla onların kaynaklarına da yansyordu. Özellikle Avrupalı devletler, daha Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk olmaya başladığı I. Bayezid (1389-1402) döneminden beri, kendilerini tehdit eden bu devlete karşı İran'da kurulan devletlerin -o zaman Timurlular'ın- şahsında hep tabii bir müttefik görüyorlardı. Safevî Devleti kurulduğu zaman da aynı siyaseti takip etmişler ve Osmanlılar'a karşı onunla ittifak politikasını hep sürdürmüşlerdir. Bu tutum Batı tarihçiliğinde de bir akis bulunmuş ve modern Batılı tarihçiler, Osmanlı-Safevî münasebetlerini incelemeye özel bir itina göstermişlerdir, ki bu konudaki araştırmalar mevzuumuzun dışındadır ve ehlince de iyi bilinmektedir¹.

¹ Meselâ bk. Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XVI. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, çev. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1948, TTK yayınları.; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1962, İ.Ü. Edebiyat Fak. yayınları; aynı yazar, "Les relations entre l'Empire ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Turcica*, VI (1975), ss. 12,8-145; Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41(1965), ss. 95-223; R. M. Savory, "The consolidation of Safavid power in Persia", *Der Islam*, LVI (1965); Joseph Matuz, "L'ascension au pouvoir des Safawides vue par un historien ottoman contemporaine", *Iranica*, IV (1966), ss. 24-44; M. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, 22 (1967), ss. 50-58; Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert*, Freiburg 1970; Jean Aubin, "La politique religieuse des Safavides", *Le Shiisme Imamite*, PUF, Paris 1971, ss. 236-243; Erika Glassen, "Schah Isma'il, Ein Mahdî der Anatolischen Türkmenehen?", *ZDMG*, 121 (1971), ss. 61-69; Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids: Shi'ism, Sufism and the Gulât*, F. Steiner Verlag, Wiesbaden 1972; Oktaj Efendiev, "Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'Etat safevide", *Turcica*, VI (1975), ss.24-33; I. Beldicéanu-Steinherr, "La regne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman", *Turcica*, VI (1975), ss. 34-49; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yayınları, Ankara 1976; G. E. Caretto, "Appunti per Sunniti e Sciitti in area ottomana", *La Bisaccia della Sheikh: Ommagio ad A. Bausani*, Venice 1981, ss. 165-170; Said Amir Arjomand, "Religious extremism (Ghuluw) sufism and sunnism in safavid Iran", *Journal of Asian History*, XV (1981); aynı yazar, "The clerical estate and the emergence of shi'ite hierocracy in safavid Iran", *JESHO*, XXVIII/2 (1985), ss. 168-219; Adel Allouche, *The Origine and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (1500-1555)*, Berlin 1983; H. R. Roemer, "Die türkmenischen Qizilbas, Gründer und Opfer der safawidischen Theokratie", *ZDMG* 135/2 (1985), ss. 227-240; J.-L. Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, Les Ottomans et leurs Voisins (1514-1524)*, Paris-Istanbul 1987; Jean Aubin, "L'Avènement des Safawides reconsideré", *Moyen Orient & Océan Indien*, V (1988), ss. 1-130; aynı yazar, "La politique orientale de Selim Ier", *Res Orientales [Itinéraire d'Orient (Hommage à Claude Cahen)]*, VI (1994), ss. 197-216.

Şunu hemen belirtelim ki, gerek Türkiye, gerekse İran'ın Yeniçağlar tarihinin bu çok önemli devrinin Osmanlı kaynaklarına yansımaları konusunda söylenmesi icap edenler, bu yazı çerçevesinin çok ötesine geçecek kadar genişdir. Yazının ikinci kısmında ise yine çok kısa olarak modern Türk tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî münasebetlerinin yerinden yine çok kısa olarak bahsedilecektir.

OSMANLI KAYNAKLARINDA OSMANLI-SAFEVÎ MÜNASEBETLERİ

Osmanlı-Safevî münasebetleri tarihi, muhakkak ki her iki tarafın da değişik mahiyetteki çağdaş kaynaklarında yankı bulacaktır ve öyle de olmuştur. Biz bu birinci kısımda yalnızca bahis mevzuu döneme dair Osmanlı kaynaklarını ele almaya çalışacağımıza göre, bu çerçevede Osmanlı kaynakları, şu beş kategori veya grupta mütalaa edilebilirler:

I- Arşiv kaynakları

- a) *Ahkâm* defterleri
- b) *Mühimme* defterleri
- c) Müteferrik vesikalar

II- Münşeât mecmuaları

III- *Salıknâme*

IV- Vekayinâmeler (Kronikler)

- a) XVI. asra ait olanlar
- b) XVII. asra ait olanlar

V- Müteferrik yazma risâleler

I-ARŞİV KAYNAKLARI:

Bugün Türkiye'nin elinde, Osmanlı Devleti'nin milletlerarası münasebetlerinin, dahilî siyasetinin, idarî, iktisadî ve malî yapısının, teşkilatının, çeşitli müesseselerinin tarihini yeniden inşa etmemize yarayacak, çok zengin bir arşiv malzemesi mevcut olup, bu malzeme İstanbul ve Ankara'daki devlet arşivlerinde bulunmaktadır. Bu malzeme içinde konumuz itibarıyla esas olarak bizi ilgilendiren iki tür vardır. Bunlara ek olarak ta müteferrik mahiyetteki tek sayfalık vesikalardan bahsedilebilir.

A) *Ahkâm defterleri:*

Bu defterler, muhteva bakımından aşağıda sözü edilecek olan *mühimme defterlerine* benzemekte ise de şekil bakımından onlardan biraz farklıdır. *Ahkâm defterleri*, Divan-ı Hümâyün'da müzakere edilen malî, hukukî, idarî meseleler ve gelen şikâyetlerle ilgili hükümlerin toplandığı defterlerdir. Elimizde tam da Safevî Devleti'nin kurulduğu ve dolayısıyla Osmanlı-Safevî münasebetlerinin başladığı II. Bayezid (1481-1512) dönemine ait iki *ahkâm* defteri bulunmaktadır. Bunların, *Başbakanlık Arşivi, A. DVN. nr. 790*'da bulunmakta olup 906 /1501 tarihli bizim mevzuumuzla ilgili bazı hükümler ihtiva etmektedir². Diğeri ise 911/1505 tarihli olup bizimle ilgili değildir.

Söz konusu bu defterdeki hükümler, Osmanlı topraklarındaki Safevî propagandasını yansıtan oldukça ilginç bilgiler ihtiva eder. Buradaki hüküm metinlerinin çoğu, gönderildikleri yöneticilerden, Osmanlı topraklarından *Yukarı Taraf* veya *Yukarı Cânib* denilen İran'a sığınmak isteyen Erdebil tekkesine bağlı silahlı *sûfilerin* yakalanıp *siyaseten katl* edilmelerini, buna mukabil, oradan da Osmanlı topraklarına sığınmak isteyenlere izin verilmemesini buyuran hükümlerden oluşmaktadır. Diğer yandan bazı hükümler ise, İran taraflarında meydana gelen gelişmelerin dikkatle takip edilmesini, olup bitenlerin vakit geçirmeden Osmanlı merkezine iletilmesini istemektedir. Bu metinler, II. Bayezid'i Safevîler'in faaliyetlerine karşı ilgisiz olmakla suçlayan görüşün bütünüyle doğru olmadığını göstermesi bakımından da önemlidir.

B) *Mühimme ve Mühimme Zeyli defterleri:*

Adından da anlaşılacağı gibi, bu nevi defterler, tıpkı *ahkâm* defterleri gibi, Divan-ı Hümâyün'da müzakere edilen mühim malî, hukukî, idarî meseleler ve şikâyetlerle ilgili belli tarihler arasındaki hüküm ve kararları bir araya toplayan defterlerdir.

Bunların en eski örneği, Topkapı Sarayı Arşivi E.12321 numarada kayıtlı 951/1545 tarihli defterdir. Görüldüğü üzere, Kanunî Sultan Süleyman zamanı gibi, Osmanlı-Safevî münasebetlerinin oldukça geç bir dönemine aittir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan diğer *mühimmeler* bu tarihten sonraki dönemi içine almaktadır. Bu arşivdeki en eski kayıt 5 numaralı *mü-*

² Bu defter yakın bir tarihte yayımlanmış olup burada bu matbû nüsha kullanılmıştır: *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Yayınlayanlar: İlhan Şahin-Feridun Emecen, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul 1994.

himme defterinde olup 8 Safer 973 / 4 Eylül 1565, son kayıt ise 71 numaralı *mühimme* defterindedir ve 25 Rebiülevvel 1002 / 9 Aralık 1593 tarihlidir. İlk döneme ait yukarıda bahsettiğimiz ahkâm defterinden başka vesikaya ne yazık ki sahip değiliz. XVII. asırda ise zaten *mühimme* defterleri artık yoktur. Bunların haricinde birkaç tane de *mühimme zeyli* defterleri vardır.

Görüldüğü üzere, XVI. asrın sonlarına kadarki kayıtları ihtiva eden bu defterlerde Safevîler'in Anadolu'daki faaliyetlerine dair pek çok kayıt mevcut olup, bunlar bugüne kadar muhtelif Batılı ve Türk tarihçilerce kullanıldığı gibi, çoğu da 1932'den bu yana neşredilmiştir. Bu metinleri ilk neşreden Ahmet Refik (Altınay)³, sonuncusu ise Saim Savaş'tır⁴. Fakat bunların dışında henüz neşredilmeyenler de vardır.

Bu defterlerden başka, Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhtelif numaralar-daki müteferrik evrakı da listeye ilâve etmemiz gerekiyor.

Teferruat bir yana, çok genel olarak bahsedilse dahi bir makalenin sınırlarını aşacak olan bu *mühimme* kayıtlarının temas ettiği mevzuları burada sadece gruplandırmakla yetineceğiz. Bunlar başlıca,

a- Safevîler'in Anadolu'daki faaliyetleri,

b- Osmanlı merkezi iktidarının buna karşı uyguladığı tedbirler olmak üzere iki ana grupta toplanabilir.

a- *Safevîler'in Anadolu'daki faaliyetleri*

Bu gruptaki mevzular,

1) Safevîler'in *halife* denilen misyonerler aracılığıyla Anadolu'da yaptıkları Kızılbaşlık propaganda faaliyetleri,

³ Ahmed Refik, "Osmanlı devrinde Râfîzilik ve Bektâşîlik", *Darülfünun Eoebiyat Fakültesi Mecmuası*, IX/2 (1932), ss. 31-59.

⁴ Saim Savaş, "XVI. asırda Safevîler'in Anadolu'daki faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin buna karşı aldığı tedbirler", *Uluslararası kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Selçuk Üniv. Yayınları, Konya 2000, ss. 183-189. Bu tebliğ, metin kısmından bazı atlama ve çıkarmalarla, fakat arşiv vesikalarının eklenmesiyle J.-L. Bacqué-Grammont tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: "Les menées safavides en Anatolie au XVIe siècle et les mesures prises à leur encontre par l'Etat ottoman", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, IX, ss. 47-96 (Vesika metinlerinin orijinaleri, Türkçe çeviriyazıları ve Fransızca tercümeleleri, 52-97. sayfalar arasındadır). Türkçe metin Fransızcasından daha geniş ve daha tatminkârdır. Saim Savaş bu konuyu yine *mühimme* kayıtlarını daha geniş çaplı kullanmak suretiyle, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik* (Ankara, Mayıs 2002, Vâdi Yay.) başlığı altında kitaplaştırmıştır. S. Savaş'ın bu çalışması başarılı bir tarihçilik örneği ortaya koyuyor.

- 2) Anadolu'da Türkmen aşiretlerinden, köylü halktan ve sipahi, kale muhafızı vb. kimselerden Kızılbaşlığa geçerek İran'a kaçanlar,
- 3) Sünnî oldukları için gördükleri eziyetlerden dolayı Anadolu'ya sığınanlar,
- 4) Kızılbaşlığa geçenlerden Şah İsmail-i Safevî adına nezir ve sadaka toplayıp İran'a yollayanlar,
- 5) Kızılbaşlar'ın "er avrat bir arada" yaptıkları âyinler hakkında takibat,
- 6) "Kızılbaş teftişine memur" olduğu gerekçesiyle halktan para toplayan, rüşvet alan sahtekârlar,
- 7) Şahsî kin ve garazları sebebiyle hasımlarını Kızılbaş olmakla suçlayıp Osmanlı yönetimine ihbar edenler vb. meselelerden teşekkül etmektedir.

b- Osmanlı merkezi iktidarının buna karşı uyguladığı tedbirler

Bu grupta ise şu mevzular yer almaktadır:

- 1) Kızılbaşlık propagandasının yoğun olarak yapıldığı Orta, Güney ve Doğu Anadolu bölgelerinde sıkı teftişler yapurmak, Kızılbaş olduğu ve İran için çalıştığı tesbit edilenleri, münhasıran propaganda yapan *halifeleri* yakalayıp idam ettirmek,
- 2) Seyyidlerden Kızılbaş olanları ise idam etmeyip Rumeli'ye sürgüne göndermek,
- 3) İran'dan gönderilen "Kızılbaş kitapları" nı toplayıp yakıtmak,
- 4) Kızılbaş olup İran'a geçen veya kaçan sipahi, kale dizdarı vb. yöneticileri "istimalet" politikası ile tekrar Osmanlı tarafına celbetmek ve bunlardan casus olarak yararlanmak,
- 5) İran'a iktisadî ambargo uygulamak vs.

C) Mütferrik vesikalar:

Bunlar değişik mahiyette ve çeşitli meselelere dair tek sayfalık mektup, ferman ve benzeri evraktan ibarettir.

II- MÜNŞEÂT MECMUALARI

Safevîler ile alâkalı muharreratı ihtiva eden birkaç münşeât mecmûası olup, bunların en tanınmış, Kanunî Sultan Süleyman devri münşilerinden

Feridun Ahmed Beğ'in *Münşeâtü's-Selâtin* isimli eseridir⁵. Bu eserde Yavuz Selim (1512-1520)' ile Şah İsmail-i Safevî (1501- 1524)'nin birbirlerine yolladıkları mektupların suretleri bulunmaktadır. Bu suretlerden bazıları da, XVI. asır vekâyinâmelerinde yer alır. Bunlar karşılıklı meydan okumalar, birbirlerini kışkırtmaya yönelik ifadelerden oluşmaktadır. Dikkati çeken husus, Yavuz Selim'in daha üst perdeden hitap ediyor olması ve Şah İsmail-i Safevî'nin vücudunu ortadan kaldırıp devletini yıkarak İslâm'ı onun *zendeka* ve *ilhadından*, *rafzından* kurtaracağı iddiasında bulunmasıdır.

Diğer münşeât mecmualarının hemen hepsi de anonim eserler olup, 3 tanesi Süleymaniye (Esad Efendi) Kütüphanesi, 3345, 3384, 3752 numaralarda, 1 tanesi yine Süleymaniye (Halet Efendi) Kütüphanesi 775 numarada, diğeri ise Nuruosmaniye Kütüphanesi 4976 numarada bulunmaktadır.

III- SALTUKNÂME

Saltuknâme, Fatih Sultan Mehmed'in 1473'te Akkoyunlu Uzun Hasan üzerine giderken, yerine bıraktığı şehzadesi Cem Sultan'ın emriyle maiyyet erkânından Ebu'l-Hayr-i Rûmî'ye yazdırıldığı, XIII. yüzyılın meşhur Türkmen şeyhi Sarı Saltuk hakkındaki büyük menâkıbnâmenin adıdır. Burada, kardeşi IV. Rükneddin Kılıçarslan ile giriştiği saltanat mücadelesini kaybederek Bizans'a sığınan Anadolu Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus maiyyetinde 1262 yılında bugünkü Romanya sınırları içinde bulunan Dobruca bölgesine Balıkesir havalisinden bir Türkmen aşiretini göçüren Türkmen babası Sarı Saltuk'un cihad menkabeleri ve keramet hikâyeleri bir araya getirilmiştir. Sarı Saltuk Dobruca'da "kâfirler"le mücadele ederek, gösterdiği kerametlerle onları müslüman eder veya boyun eğdirir⁶.

Görüldüğü gibi bu eser henüz Safevî Devleti ortada yokken yazılmıştır. Ancak bugün elimizde bu orijinal nüsha mevcut olmayıp, ondan 1000/1591 gibi geç bir tarihte istinsah edilen tam bir nüsha vardır⁷. Şu anda mevcut diğer üç nüsha da aşağı yukarı aynı dönemde istinsah edilmişlerdir.

⁵ Feridun Beg, *Münşeâtü's-Selâtin*, İstanbul 1274, 2 cilt.

⁶ Eser hakkında geniş bilgi için bk. Fuat Köprülü, "Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları", *Bellekten*, 27 (1943), ss. 430-441.

⁷ Ebu'l-Hayr-i Rûmî, *Saltuknâme*, Topkapı Sarayı Müzesi (Hazine) Ktp., nr. 1612. Eserin tenkitli tab'ı için bk. *Saltuk-nâme*, nşr. Şükrü Halûk Akalın, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1988-1990, 3 cilt.

İşte gerek bu nüshalar, gerekse Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesi 1316 numarada bulunan tam nüshada, dönemin Osmanlı-Safevî mücadelesi çok kuvvetli bir biçimde yansımış, eserin orijinal nüshasında olmadığını rahatça tahmin edebileceğimiz, İran ve "Râfızilik" aleyhtarı müthiş bir polemik yer almıştır⁸. Adını bilmediğimiz müstensih, İran'a karşı kuvvetli bir antipati beslemekte, her türlü kötülüğün ve fesadın oradan zuhur ettiğini muhtelif vesilelerle eserin birçok yerinde ısrarla tekrar etmekte ve aslında, Sünnî bir şeyh olmadığını bildiğimiz Sarı Saltuk'ı mutaassıp bir Sünnî mücahid yaparak metindeki ifadeyle "Râfıziler"e karşı cihad ettirmektedir.

Bu eserin tarihî bir vesika olarak bir de bu açıdan, resmî vekayînâme ve arşiv vesikalarının dışında, dönemin Safevî İrani'na karşı Osmanlı kamuoyunu yansıtması itibariyle hususi bir ehemmiyeti vardır.

IV- VEKAYİNÂMELER (KRONİKLER)

Osmanlı-Safevî münasebetlerini yansıtan Osmanlı kronikleri, bundan yıllar önce Bernard Lewis ve P. M. Holt'un editörlüğünde yayımlanan Orta Doğu tarihçiliğine dair kolektif bir çalışmada müteveffa Prof. John R. Walsh'ın bir makalesinde sözkonusu edilmişti⁹. Walsh bu makalesinde, hepsi de XVI. yüzyıla ait yirmi küsur vekayînâme ve diğer eserleri ele almıştı. Ancak burada İbn Kemal'in *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı, Nişancı Mehmed Paşa'nın *Tarih-i* ile Rüstem Paşa'nın *Tarih-i* ve *Tarih-i Solakzâde* ve daha birkaç eser bahis mevzuu edilmemiştir.

A) XVI. Asır Vekayînâmeleri

Bunları kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz: 1- Anonim, *Die Altosmanische Chronik (Tevârih-i Âl-i Osman)*, nşr. Friedrich Giese, Leipzig 1929; 2- Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* yahut *Âşıkpaşazâde Tarihi* (Bunun iki neşri vardır: Âlî Beğ neşri, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332; Nihal Atsız neşri: *Osmanlı Tarihleri I*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949); 3- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, nşr. Ahmet Uğur, TTK yay., Ankara 1997; 4- İdrîs-i Bidlisî, *Heşt Bihîşt*, Süleymaniye (Esad Efendi) Kütüphanesi, nr. 2197; 5- İd-

⁸ Bu mesele hakkında şuna bk. Irène Mélikoff, "Qui était Sarı Saltuk? Quelques remarques sur les manuscrits du *Saltuknâme*", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, ed. by Colin Heywood-Colin Imber, The Isis Press, İstanbul 1994, ss. 231-238.

⁹ Bk. J. R. Walsh, "The historiography of Ottoman-Safavid relations in sixteenth and seventeenth centuries", *Historians of the Middle East*, eds. Bernard Lewis-P. M. Holt, Oxford University Press, London 1962, ss. 196-209.

rîs-i Bidlisî ve Ebu'l-Fazl, *Selîmnâme*, 2 cilt, British Museum, Add. nr. 7646-7647; 6- Şükrî, *Selîmnâme*, 2 cilt, Topkapı Sarayı (Hazine) Kütüphanesi, nr. 1597-1598; 7- İshak Çelebi, *Selîmnâme*, Bibliothèque Nationale, mss turcs, AF 141; 8- Lutfi Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, nşr. Âli Beğ, Matbaa-i Amire, İstanbul 1341; 9- Rüstem Paşa, *Târîh*, Bibliothèque Nationale, Suppl. turc, nr. 1021; 10- Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, 4. Rûkn, Süleymaniye (Esad Efendi) Kütüphanesi, nr.2162; 11- Aynı müellif, *Nusretnâme*, Süleymaniye (Esad Efendi) Kütüphanesi, nr. 2433; 12- Nişancı Mehmed Paşa, *Târîh-i Nişancı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1279; 13- Celalzâde (Koca Nişancı), *Tabakâtül-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, nşr. Meredith-Owens, London 1971; 14- Sa'deddîn Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279.

Bu saydığımız vekayînâmelerden en başta yer alan ikisi, Safevî Devleti'nin kuruluşuna tekaddüm eden yıllarda, Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın, yani Şah İsmail-i Safevî'nin dedesi ve babasının faaliyetlerinden bahsederler. Diğerleri ise, "Şah İsmâil-i pür-tadlil" diye andıkları Şah İsmail-i Safevî'nin zuhûrunu, nasıl Gilan ve Tebriz'i alarak İran'da "Kızılbaş-ı fitne-fâş" yahut "Kızılbaş-ı bed-meâş" dedikleri Safevî Devleti'ni kurduğunu, bu arada etrafına nasıl taraftarlar toplayarak fetihlerini genişlettiğini naklederler ve bu arada da Sünnî halkı ve ulemâyı katledip çeşitli zulümler yaptığını eski Sünnî ulemâ ve meşâyihin mezarlarını tahrip ettirdiğini, "Râfızilik" diye nitelikleri İmamiye Şîası'nı yayararak İslâm'a karşı savaş bayrağını açtığını ileri sürerler. Bu rivayetlerin en zengin versiyonları, özellikle İbn Kemal'de, İdrîs-i Bidlisî'de, *Selîmnâme*'lerde, Lutfi Paşa'da, Gelibolulu Mustafa Âli'de, Celalzâde'de ve Sa'deddîn Efendi'de yer almaktadır. Bunlarda, Şah İsmail-i Safevî ile Yavuz Selim'in teâtü ettikleri mektupların suretleri de vardır.

Bu vekayînâmelerin önemli bir husûsiyeti de, II. Bayezid, Yavuz Selim ve Kanûnî Süleyman zamanlarında Osmanlı Devleti'ne karşı vukû bulan Kızılbaş isyanlarının tafsilatlı hikâyelerini ihtiva etmeleridir¹⁰.

B) XVII. Asır Vekayînâmeleri

Bu asırda kaleme alınmış olup, Osmanlı-Safevî münasebetlerinden bahseden vekayînâmeleri de yine şöyle sayabiliriz: 1- Hasanbeğzâde, *Târîh*, Nu-

¹⁰ Bu hususta şuna bk. Ahmet Yaşar Ocak, "XVI. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda mesiyani hareketlerin bir tahlil denemesi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989)*, *Tebliğler*, TTK yayınları, Ankara 1990, ss. 817-826. Burada bu mevzuun bir analiz ve ilgili kaynaklar bahiskonusu yapılmaktadır.

ruosmaniye Kütüphanesi, nr.3134; 2- Müneccimbaşı Derviş Ahmed, *Sahâ-ifu'l-Ahbâr*, 3 cilt, İstanbul 1285; 3- Solakzâde Mehmed Efendi, *Târîh-i Solakzâde*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1298; 4- Mustafa Naîmâ, *Ravzatü'l-Husayn fi Ahbâri'l-Hâfikayn* (Târîh-i Naîmâ), İstanbul (tarihsiz, çerçevesiz baskı), 6 cilt; 5- Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, 2 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul 1283; 6- Selânikli Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2 cilt, nşr. Mehmed İpşirli, TTK yay., Ankara 1999, 2. bs.; 7- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Süleymanâme*, Bulak 1248; 8- Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 2 cilt, İstanbul 1286-1287.

Bunlar bir yandan Safevî Devleti'nin kuruluşuna ve Şah İsmail-i Safevî'nin faaliyetlerine, yapılan savaşlara ve Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlara dair verdikleri mâlumatı, XVI. asır vekayînâmelerinden naklen verirken, diğer yandan Şah İsmail-i Safevî sonrasında Şah Tahmasb ve müteakip hükümdarlar zamanında Osmanlılar ile Safevîler arasındaki savaşları ve muahedeleri anlatırlar, ki burada bunların tafsilatına girmemiz mümkün değildir.

V- MÜTEFERRİK YAZMA RİSALELER

Bunlara örnek olarak bizim rastladığımız anonim bir risaleyi verebiliriz. *Seyfü'ş-Şer'i'l-Meslûl alâ Şâh Ahmerî er-Re'îsi'z-Zindîkî'l-Meşhûr* isimli bir risâle ile¹¹, yine anonim bir şahıs tarafından istinsah olunan, *Fırak-ı Dâlle Husûsan Kızılbâş Tâyifesi Hakkında Rüstem Paşanın Mektubu Sûreti* isimli risâleyi verebiliriz¹². Her ikisi de bilinen literatürde kullanılmamıştır. Bu iki örnek, muhtelif kütüphanelerde bu tür daha başka yazma risâlelerin de bulunabileceğini düşündürüyor.

MODERN TÜRK TARİH ARAŞTIRMALARINDA OSMANLI-SAFEVİ MÜNASEBETLERİ

Şunu hemen açıkça ifade edelim ki, modern Türk tarihçiliğinin ihmal edip yeterince çalışmadığı, irdelemediği sahalardan biri de, Osmanlı-İran münasebetleri, bu çerçevede de Osmanlı-Safevî mücadeleleridir. İşin ilginç yanı, Batılı tarihçilerin bu mevzua Türk tarihçilerinden çok daha fazla önem vermiş olmalarıdır. Doğrudan doğruya bu mevzua hasredilmiş olup Türkiye'de yayımlanmış mahdud sayıdaki araştırmaların çoğu makale şeklinde olup, kitap olarak çok az sayıda monografiden söz edilebilir. Son yıllarda doktora

¹¹ Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi 6730 numaralı mecmua, vv. 78b-79a.

¹² Çorum Kütüphanesi, nr. 864/6.

tezlerinin biraz bu alana yönelmiş gibi göründüklerini söyleyebiliriz¹³. Bu vesileyle şunu belirtmek gerekir ki, bu alâkasızlık yalnızca Osmanlı-İran münasebetleri için bahis mevzuu olmayıp, umumiyetle Türkiye'nin komşuları olan diğer devletler için de geçerlidir. Osmanlı-İran ve Osmanlı-Safevî münasebetleri, gerek umumî mahiyetteki Osmanlı tarihlerinde, gerekse II. Bayezid, Yavuz Selim, Kanûnî Süleyman ve onların devirleriyle ilgili kitap ve makalelerin içinde ele alınmakla yetinilmiştir. Tabiatıyla bunlar detaylı ve analitik çalışmalar olmaktan hayli uzaktır.

O halde modern çalışmaları şu gruplar dahilinde inceleyebiliriz:

I- UMÛMÎ OSMANLI TARİHLERİNDEKİ KISIMLAR

Bu grubun içine, Ahmed Rasim'in *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi* gibi¹⁴, Cumhuriyet'ten önceki umûmî Osmanlı tarihlerinden başlayarak Cumhuriyet döneminde yayımlanmış olanları dahil etmeliyiz. Bunların başında, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Türk Tarih Kurumu'nca neşredilen meşhur *Osmanlı Tarihi* isimli eseri gelir¹⁵. İkinci olarak da, hususî bir yayınevi tarafından neşredilen *Mufassal Osmanlı Tarihi* adındaki, eski Başvekâlet Arşivi Genel Müdürü Mithat Sertoğlu'nun editörlüğünde çıkan 6 ciltlik çok faydalı bir kitabı zikredebiliriz¹⁶. Bir üçüncüsü, İsmail Hâmi Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* adını taşıyan, biraz fazla milliyetçi gözle kaleme alınmış 4 ciltlik kitabıdır¹⁷. Ayrıca Zuhûri Danişman'ın popüler mahiyetteki *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'ni¹⁸ ve Yılmaz Öztuna'nın yine popüler mahiyetteki *Türkiye Tarihi* isimli hacimli eserini de hatırlatalım¹⁹.

Bu kitapların ilgili bahislerinde, Osmanlı-Safevî mücadeleleri başından sonuna kadar kronolojik bir sırayla ve tabiatıyla yazıldıkları zamanın duru-

¹³ Bir örnek olarak sadece şunu zikredelim: Remzi Kılıç, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, Eriyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları, Kayseri 1994.

¹⁴ Ahmed Rasim', *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, 4 cilt, Matbaa-i Ebuuzziya, İstanbul 1328-1330.

¹⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2. cilt, TTK yay., Ankara 1975.

¹⁶ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 1-4. ciltler, İskit Yayınevi, İstanbul 1957-1960.

¹⁷ İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1-3. ciltler, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971-1972.

¹⁸ Ahmet Zuhûri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 14 cilt, Yeni Matbaa, İstanbul 1964-1966.

¹⁹ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza kadar Büyük Türkiye Tarihi*, 10 cilt, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977-1978.

muna uygun olarak -münhasıran popüler mahiyette olanlarda- tek taraflı bir gözle yansıtılmaktadır.

II- MONOGRAFİK ESERLERDEKİ KISIMLAR

Bunların sayısı da fazla değildir. Bunlara örnek olarak Hüseyin G. Yurdaydın'ın *Matrakçı Nasuh* adlı eserini, Selahattin Tansel'in *Sultan II. Bayezit'in Siyasî Hayatı*²⁰ ve *Yavuz Sultan Selim*²¹ isimli kitaplarını, M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*'ni sayabiliriz. Bu monografilerde, münhasıran Selahattin Tansel'in iki kitabında XVI. asırdaki Osmanlı-Safevî mücadelesi çok geniş bir biçimde ve tamamiyle arşiv vesikalarına ve vekâyînâmelere dayalı olarak ele alınmıştır.

III- OSMANLI-SAFEVÎ MÜNASEBETLERİNE DAİR MONOGRAFİLER

Bunları da kitaplar ve makaleler olmak üzere iki kategoride bahis mevzuu edebiliriz. Kitaplardan bilhassa Bekir Kütükoğlu'nun *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri I (1578-1590)* isimli eseri önemlidir²². Adından da anlaşılacağı üzere on iki yıllık kısa bir dönemi mevzu edinen bu kitap, tamamiyle orijinal vesika ve kaynaklara dayanmak suretiyle kaleme alınmış olmakla beraber, Safevî kaynaklarından yeterince yararlanılmamıştır. Bu kitap, Osmanlı Devleti'nin Safevîler'e karşı takip ettiği şiddetli politikayı, bir nefis müdafaası olarak değerlendirir. Kitap, tanınmış Fransız tarihçisi F. Braudel'in meşhur kitabında öne sürdüğü, Osmanlılar'ın Safevîler'e karşı giriştikleri mücadelenin, aslında Asya içlerinden gelen ticaret yollarının ele geçirilmesi gayesine yönelik olduğu görüşünü reddeder. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin asıl gayesinin, Safevîler'in Anadolu'nun siyasî ve içtümâi birliğini ve nizamını bozmaya müteveccih harekâtına son vermek olduğu fikrini ileri sürmektedir.

Bir diğer monografi ise, M. Münir Aktepe'nin daha küçük çaplı kitabı olup 1720-1724 arası Osmanlı İran münasebetlerini, aynı şekilde arşiv vesikaları ve vekâyînâmeler ışığında inceler ve tamamen siyasî cephe üzerinde durur²³.

²⁰Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966.

²¹Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

²²Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri I (1578-1590)*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1962

²³M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1970.

Bu mevzuda en önemli monografilerden biri ise, Faruk Sümer'in Safevî Devleti'nin kuruluşunda Anadolu'dan giden Türkmen aşiretlerinin oynadığı rolü ortaya koyan çalışmasıdır²⁴. Bu mühim eser, giriş kısmında Safevî Devleti'nin kuruluş tarihçesini zengin bir literatüre dayalı olarak inceledikten sonra, Anadolu'da konar-göçer bir hayat süren ve Osmanlı merkezî yönetimiyle arası iyi olmayan muhtelif Türkmen boylarının faaliyetlerini, İran'da Safevî Devleti'nin kuruluşuna yaptıkları katkıyı ve onunla olan münasebetlerini ele alır.

Son olarak Mehmet Saray'ın iki kitabından bahsedeceğiz. Bunlardan *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiiliğin Rolü* isimli monografi²⁵, İran'a İslâmiyet'in girişinden başlayarak Şiiliğin bu ülkenin tarihindeki rolünü, Safevî Devleti'ni ve Safevî şahlarını ele almakta ve mütakip devirlere geçerek günümüze kadar gelmektedir. Temel kaynaklara pek inmeyen, daha ziyade adından da anlaşıldığı üzere Türk-İran münasebetlerinde Şiiliğin rolünü vurgulamaya yönelik umûmî mahiyette bir çalışmadır. Aynı tarihçinin başlangıçtan günümüze genel bir perspektif içinde Türkiye-İran münasebetlerini ele alan bir çalışması daha vardır²⁶.

IV-MAKALELER

Fazla sayıda olmamakla beraber, modern Türk tarihçiliğinin Osmanlı-Safevî münasebetleriyle meşguliyeti daha ziyade makale tarzındaki çalışmalardan ibaret görünmektedir. Bunlar ise, A. Zeki Velidi Togan'ın Safevîler'in menşeiyle ilgili ilginç makalesi hariç tutulursa²⁷, Çağatay Uluçay'ın Yavuz Selim'in padişahlığını anlatan seri makalesindeki kısımlar²⁸, Şehabettin Tekindağ'ın Çaldıran seferi hakkındaki makalesi²⁹ ve Bekir Kütükoğlu'nun, yuka-

²⁴F. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Selçuklu Tarih ve medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1976. Bu mesele üzerinde Oktay Efendiyev'in de bir makalesi vardır: "Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'Etat safavide", *Turcica*, VI (1975), ss. 24-33.

²⁵M. Saray, *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1999.

²⁶ M. Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

²⁷A. Z. Velidi Togan, "Sur les origines des Safavides", *Mélanges Louis Massignon*, Damas 1957, III, 345-357.

²⁸Ç. Uluçay, "Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?", *Tarih Dergisi*, VI/9 (Mart 1954), ss. 53-90; VII/10 (Eylül 1954), ss. 117-142; VIII/11 (Eylül 1955), ss. 185-200. Bu makaleler daha sonra kitap halinde *Yavuz Sultan Selim* adıyla tekrar yayımlanmıştır (bk. Yukarıda dipnot 18).

²⁹M. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, 22 (1967), ss. 50-58.

rıda zikri geçen kitabının bir hülâsası mahiyetindeki yazısı gibi³⁰, daha ziyade Osmanlı-Safevî münasebetlerinin siyasî ve silahlı mücadele boyutu üzerine eğilmiş görünmektedirler.

SONUÇ

Buraya kadar söylediklerimizi bir neticeye bağlayacak olursak, ele aldığımız dönemi ihtiva eden Osmanlı kaynaklarının hemen hepsinin, Osmanlı-Safevî münasebet ve mücadelelerini bugün çok açık olarak görüldüğü üzere, esas itibarıyla bir siyasî rekabet veya husûmet meselesi değil, bir "Doğru İnanç", "Ortodoksi" (Sünnîlik) ve "Sapkın İnanç", "Herezi" (Şîilik, Râfızîlik) meselesi olarak algıladıklarını söyleyebiliriz. Ancak bizim müşahedemiz şudur ki, Osmanlı merkezî iktidarının ve ona bağlı ulemânın "Râfızîlik" diye tahkir ettikleri bildiğimiz İmamiyye Şîiliği değil, bunun Şah İsmail ve halifelerince propaganda edilen, ve kanaatimizce daha çok İsmailîğe yakın olup Türkmenler'in popüler inançlarıyla karışmış aşırı bir yorumu olmalıdır.

Bugüne kadar Osmanlı merkezî iktidarının ve ulemâsının bu hususu ayırdedecek bir ilmî tetebbuat yaptıklarını gösteren herhangi bir ipucuna rastlanmamıştır. Nitekim o devir Osmanlı dinî literatüründe İmamiyye Şîiliği hakkında herhangi bir ilmî telifata da tesadüf edilmemiştir. Bize göre Osmanlılar, Hıristiyan Batı ve İslâm dünyasının kamuoyunda hem kendilerini savunmak, hem Safevîler'i mahkûm etmek, hem de Anadolu'da sünnî halkın inançlarını korumak gayesiyle hareket ettiklerinden, bilerek "Râfızîlik", "zendeka ve ilhad" demek suretiyle mahkûm etmek istedikleri İmamiyye şiasına ilmî zaviyeden değil, polemik açıdan yaklaşmışlardır. Onlar bunu suurlu olarak yaptılar. Bunu gerek arşiv vesikalarında, gerekse vekayînâmelerde kullanılan terminoloji çok açık bir biçimde ortaya koyar.

Çok bilinen bir kaç haric, Safevî kaynaklarına pek ulaşamayan -doktora tezleri dahil- modern araştırmalar ise, ister istemez Osmanlı kaynaklarının perspektifini yansıtmaya devam etmişlerdir. Buraya kadar yaptığımız bu kısa genel değerlendirme göz önüne alınacak olursa, Türkiye tarihçiliğinin Osmanlı-İran münasebetleri meselesine çok daha geniş ve problematik açılardan yaklaşan yoğun bir mesai ortaya koyması gerektiği, açıkça görülüyor.

³⁰Bekir Kütükoğlu, "Les relations entre l'Empire ottoman et l'Iran dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Turcica*, VI (1975), ss. 128-145.